

Семей каласы Еуразиянын тура жүрегінде орналасқан. Онын географиялық орталыгы Гринвич бойынша шығыска карай 50 градус ендік пен 80 градус бойлықтын кыылысқан түсында, Семей каласынан 40 шақырым жерде орнатылған.

Каланын пайда болуы Казакстаннын Ресейге косылу тарихымен тыгыз байланысты Семей камалынан басталған. XVI ғасырда біркатар объективті себептер мен әлеуметтік-экономикалық дамумен байланысты, субъективті жағдайларға орай, казак даласына деген қызығушылық арта түсті. Ресейде орталыктандыру жүргізіліп, мемлекеттік биліктің күшеюіне карай, шығыстағы коршілермен сауда-саттық және баска катынастардың мүмкіндіктері едәуір артты.

Ресейге Казан (1552 ж.), Астрахань (1556 ж.) және Сібір (1598 ж.) хандықтарынын косылуы Сібір мен казак далаларына апаратын Кама сауда жолынын калыптасуына көмектесті. Осы онірдегі өз позицияларын нығайтуға және шығыс шекаралардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге тырысқан патша өкіметі Тюмень, Тобольск, Тара, Томск және баска орыс калалары мен острогтарынын негізін қалады.

Қошпенділер елімен шекарада калалардың пайда болуынын нәтижесінде казактардың мал шаруашылығы онімдерін орыс тауарларына айырбастауына, сондай-ақ «азиялық сауданы» одан ары дамыту үшін тасымал пункттерін жасауға қолайлы мүмкіндік пайда болды.

Орыстар Тара мен Тобылда орнығып алып, одан ары Орта Обьқа өткеннен кейін алғаш рет Ертіспен жоғары карай жолға шықты. Оларға түз керек еді, ал ол Прииртышьеңін далалық қолдерінен табылған болатын.

Яркент өзеніндегі алтын туралы естіген І Петр Ертістің жоғарғы жағына экспедицияларды бірінен кейін бірін жібере бастады. Сібір губернаторынын айтуынша, онда алтын көп болатын, онын көптігі сондай, тіпті қызыл су кезінде оны ат жабуынын, кілемнің немесе сукнонын көмегімен-ақ жинап алуға болған. Танғажайып Яркент алтыны туралы хабарды Ресейдің қайта құрушысы назардан тыс қалдыра алмайтын еді.

Казак далаларын Орта Азиянын сауда-қолонер орталықтарына және шығыс базарларына апаратын қақпа ретінде, І Петр казак далалары арқылы өтетін керуен жолдарын мейлінше кенінен пайдаланып, Орта Азиямен транзиттік сауданы күшейту ниетінде болды.

XVIII ғасырдың басында шығыс пен оңтүстік-шығыстағы стратегиялық шептерді нығайту жөніндегі патша өкіметінің, орыс өнеркәсіпшілерінің және көпестердің іс-қимылдары күшейе түсті және де бұл ретте алдыңғы қатарға Ертіс өзеніндегі әскери линия шықты. І Петр 22 мамырда полковник Иван Дмитриевич Бухгольцқа Тобольск қаласына аттанып, сол жердегі генерал-губернатордан 1500 әскери адам алып, солармен Семей қаласынын солтүстік жағындағы Ямыш қоліне дейін баруға бұйырады. Ямыш қолінде (Семейдің солтүстігінде) база жасап және сол арада қыстап шыққаннан кейін И.Бухгольц келер көктемде Ертістің жоғарғы жағымен Еркету (Яркент) қаласына сапар шегіп, «ол жердің тұрғындарынын дария өзенінің қай жерінде және қалайша алтын өндіргенін» бұге-шігесіне дейін біліп қайтуы тиіс болатын.

Патша жарлығын орындау бірнеше айларға созылды. Сойтіп, Бухгольц 1714 жылғы тамыз айында Москвадан Тобольскіге кетті, ал патша жарлығында қойылған мақсатты орындау үшін Сібір губерниясынын орталығынан тек келесі жылдың шілде айында ғана шықты.

1716 жылы Тобольскіге казак елшілері батырлар Бекболат Ешекеев пен Байдәулет Буршев келді, олар Сібірдің губернаторы князь М.П.Гагаринге казактардың Ресеймен «мәңгілік достықта» тұрғысы және «сауда жасау үшін Тобольскіге катынап» тұрғысы, сондай-ақ Жонгарияға қарсы Ресеймен әскери одақ құрғысы келетіндерін хабарлайды. Бастабында бәрі де ойдағыдай басталған: И.Бухгольц Ямыш қоліне жетіп, сол арадан қалашықтың негізін қалайды. Артиллерия поручигі Каландердің көмегімен 1715 жылы 23 қазанда Ертіс өзенінің он жақ жағалауынан қамал салады.

Қазак даласының өмірлік маңызы бар орталықтарына барған сайын тереңдеп өне, қан шығармай қол жеткен табыстарға қанаттана отырып, Сібір әкімшілігі енді Петербургтен нұсқау тоспастан, 1718 жылдың жазында тәжірибелі фортификатор подполковник жабдықтап жолға шығарды, оларға солдаттары, казактары мен артиллериясы бар отряд қосып берілді.

1718 жылы подполковник Прокофий Ступин Ямышев қамалынан Нор-Зайсан қоліне дейін капитан Инейдің басқаруындағы 200 адамнан тұратын экспедиция жіберді.

Экспедицияның мақсаты Ертіс өзенімен жоғары қарай баратын жолды зерттеу, Ертіс бойында қамал салуға болатын ормандары бар және кеме айлағы болатын жерлерді қарау еді. Экспедиция Ямышев қамалынан Ертіспен жоғары қарай қазір Оскемен тұрған жерге дейін шағын кемелермен 6 апта жүріп барады, Оскемен арқылы 6 күн, одан Зайсанға дейін 3 апта жүреді. Экспедиция қолдың жағалауларын зерттеп, қамал салуға жарамды жер таппаған, өйткені онда «тас пен құм ғана, ал орман жоқ» болып шыққан. Бұл экспедиция орыс ғылымы үшін тұңғыш рет Нор-Зайсан қолі мен Ертіс өзенінің жоғарғы жағы, қамалдар салуға қолайлы орындар мен құрылысқа жарамды ағаштары бар жерлер туралы неғұрлым дәл мәліметтер әкелді. Ямышев бекінісін салардан бұрын полковник Матигоровтың командасы Ямышев келінін жанынан 1716 жылы жазда шағын острог салған. 1717 жылы Ямышев острогына полковник Ступиннің басқаруындағы екі тұрақты полк жіберілген. Каландердің сызбасы бойынша острог қамалға айналдырылған. 1733 жылы қамал жондеуден өткізіледі, ал оның қорғаныс қабілетін күшейту мақсатында тұрақты әскерлер үшін бруствер деп аталатын орын салынған. Қамалдан бес шақырым жерде Ямышев тұзды қолінің қарауылы үшін байқау пункт-редуты тұрғызылған, өйткені жонгар билеушілері онда-санда осында өз адамдарын тұзға жіберіп отырған. 1718 жылы күзде Семипалатный қамалы күшейтілді және толық қаруландырылды.

Ертіс өзенінің жоғарғы жағын одан ары игеру үшін 1720 жылы патша ағзамның өзінің нұсқауымен лейб-гвардия майоры И.М.Лихаревтің басқаруындағы тағы бір әскери команда - өзен экспедициясы әзірленді. Бұл экспедиция Нор-Зайсан қолін жан-жақты зерттеп, «алтын құм» туралы толық мәліметтер жинауға және оны іздеуге тиіс еді. Оған сондай-ақ И.Д.Бухгольц экспедициясының неліктен сәтсіздікке ұшырағанын тәптіштеп, біліп қайту жүктелді.

1720 жылғы маусым айының аяғында Лихарев Семейге келеді. Сол жылы жазда құрғақшылық болғандықтан Ертісте су әдеттегіден аз болатын. Алғашқы әскери экспедициялардың мүшелері де Зайсанға қарай қайықпен барғаны белгілі.

Қамалдың негізі қаланғаннан кейін пайда болған Семипалат слободасы 1734 жылға дейін тұрған. Онда шаруалар мен әртекті шенділер мекендеген. Майор А.Зыбиннің хабарлауына қарағанда, қызметші адамдар слободаның екі жағында да тұрған.

Өз өмірінің алғашқы жылдарында Семей қамалы толық мәніндегі бекініс емес болатын. Бұл өзінің сыртқы түрі мен жоспарлануы жағынан қарапайым ғана фортификациялық гимарат болатын, дегенмен ол әскери жағынан алғанда едәуір жақсы қорғалған еді.

Торт бұрыш формалы камалдын бастияндары мен флангілері бар-тын, ол ағаштан салынған, сыртқы қабырғасының кейбір бөлігіне ғана тас қаланған еді. Оның ішінде шағын ағаш шіркеу болған.

Шекаралық және әскери-тірек базасы ретінде пайда болған Семей қамалы дами келе Ресей мен Қазақстан ғана емес, Ресей, Орта Азия мен Батыс Қытай арасындағы маңызды сауда пунктіне айналды. Семейдің негізі қаланған кезден бастап мұнда сауда жасау үшін жонғар қалмақтары, бұқарлықтар, ташкенттіктер, қокандықтар келетін. Қазақ халқымен, солар арқылы шекаралас елдермен шаруашылық қарым-қатынастарын нығайтуға мүдделі Сібір губерниялық әкімшілігі қамалдардың коменданттарына әртүрлі нұсқаулықтар жіберіп, сонғылардың назарын азиялық халықтарды саудаға тартудың пайдалылығына аударатын. Патша өкіметі ойраттарды да сауда жасауға тартуға күш салды. Сонау 1729 жылы Сібір губерниялық кеңсесі Ямышев және Семей қамалдары арқылы Жонғариямен сауда жасаудың пайдалылығын мойындаған болатын. Шекара маңындағы бекіністерде сауданы кеңейтуге Жонғарияның өзі де мүдделілік танытты.

1748 жылы Сібір губерниялық кеңсесінің жарлығы бойынша Семей және Ямышев кедендерінде қазақтар үшін айырбас сарайлары салынды.

1767 жылы, уақыт өте келе Семей қамалын жана, неғұрлым қолайлы орынға көшіру мәселесі туындады. Ол орын бұрынғы қамал тұрған жерден 12 шақырымдай жоғары тұстан белгіленді. Сол жылы қамалды салудың жоспар-жобасы бекітілді. Бірақ Ресейден өз отанына қашқан еділ қалмақтарының Ертіс линиясына шабуыл жасауына, одан кейін Пугачев көтерілісіне (1773-1775 ж.ж.) байланысты жана орындағы қамал құрылысы тоқтап қалды.

Уникалды жазбалардың бірі Екатерина дәуіріндегі саяхатшы, аса ірі ғалым, академик-натуралист П.С.Паллас жасаған ескі Семей қаласының сипаттамасы. Ол ескі қамалды былайша сипаттайды: «...Ескі қамал орман қоршалған, қабырғалары ағаштан салынған, екі мұнарасы бар торт бұрышты ғимарат. Ол қабырғалардың ішкі жағында қазармалар салынған. Онда сондай-ақ ағаш шіркеу, коменданттарға арналған екі пәтер, кеңсе ғимараттары, азық-түлік қоймасы және өк-дәрі қоймасы орналасқан. Қамалдың жоғарғы және төменгі жағында екі елді мекен бар, екеуін қосқанда шамамен 200 үй. Жоғарғы елді мекен шағындау және ол қамалдан өзенмен бөлінеді, ағаш кеден де сонда орналасқан. Тұрғындарының бір бөлігі қопестер, бір бөлігі қазақтар мен отставкадағы драгундар, сонғылары тұрғындардың денін құрайды».

1776 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторы жана жобамен қамал салу үшін капитан И.Г.Андреевті іссапарға жібереді. Орыс экспедициялары арасында Ямышев, Железинск, Семей, Оскемен қамалдарында әскери қызмет атқарған капитан И.Г.Андреев экспедициясының қызметі ерекше назар аударуға тұрарлық. Дарынды инженер болғандықтан ол 1766-1793 жылдары осы қамалдарды қайта тұрғызып, көпірлер, жолдар салып, тракттардың, редуттардың, форпосттардың және басқа әскери бекіністердің карталары мен жоспарларын жасаған. 1776 жылғы сәуір айында ол Железинск қамалынан шығып, жолда қоп киындықтар көріп, Семей қамалына келеді. Андреевпен бірге 40 жұмыскер, Семей батальонының 25 солдаты, 50 түмендік және тобылдық қызметші татар және 200 жер аударылып, мойынтұрық қигізілген тұтқындар келеді. Жана қамал шығынқы бастияндары бар торт бұрыш формалы ғимарат еді. XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап Семей революцияға дейінгі Қазақстанның ірі сауда орталықтарының бірі болып табылады. Қала орыс-қазақ экономикалық және саяси

байланыстарын нығайтуда, сонымен қатар Ресей мен Қазақстанның Батыс Қытай қалаларымен және басқа азиялық өңірлермен қарым-қатынасты дамытуда аса маңызды роль атқарды.

XIX ғасырдың ортасында Семейде мал өнімдерін өңдеумен айналысатын 13 әрекет етуші кәсіпорын: 5 тері өңдейтін, 4 сабын қайнататын және 4 шырағдан шығаратын зауыт болған. 1858 жылы тері зауыттары 25 мың рубльдің, сабын қайнату зауыттары - 1680 рубльдің, шырағдан зауыттары 3500 рубльдің өнімін өндірген. Ал, 60-жылдардың басында Семей облысында 19 тері зауыты, 5 сабын қайнататын бір шырағдан зауыты болған, бұлар жылына қысқамен 82926 рубльдің өнімін өндірген. Бұл кәсіпорындар қазақтардың мал шаруашылығы шикізатының елеулі бөлігін жүйіп жатты.

«Орыс географиялық қоғамының Жазбаларында» жазылғандай, 1854 жылы «император ағзам 19 мамырда Кокпекті және Аягөз сыртқы округтарынан, Семей және Оскемен қалаларының жерлерінен және Сібір линиясының ішкі жағымен, Ертістің он жақ жағалауымен және Ертіс линиясындағы елді мекендерге дейін қырғыздар (қазақтар) көшіп жүретін жерлерде, Железинск қамалынан Кіші Нарынға дейінгі аймақта Семей деп аталатын ерекше облыс құрылсын деп бұйырды. Және де бұл ретте Семей облыстық қала деп аталды, ал Аягөз, Кокпекті және Қапал станицалары осы облыстың округтық қалалары деңгейіне жеткізілді».

1854 жылғы 1 қазанда Семей облысы салтанатты жағдайда ашылған. Семей облыстық қалаға айналды.

Шығыс Қазақстан облысы сәулет және монументальды ескерткіштерінің тізбесі = Свод архитектурных и монументальных памятников Восточно-Казахстанской области [Мәтін]. - Оскемен : Альфа-Пресс, 2005. - 233 б.

Әдебиет:

Шығыс Қазақстан облысы сәулет және монументальды ескерткіштерінің тізбесі = Свод архитектурных и монументальных памятников Восточно-Казахстанской области [Мәтін]. - Оскемен : Альфа-Пресс, 2005. - 233 б.

Қосымша әдебиеттер:

Жангалиев, Ү. Коргандағы қазба жұмыстары [Мәтін] / Ү. Жангалиев // Семей таны. - 2009. - 9 сәуір. - Б. 6.

Омаров, А. Конне Семей болған ба? [Мәтін] / А. Омаров // Семей таны. - 2008. - 31 қантар. - Б. 6.

Рысбекұлы, А. Семей - өнердің өлкесі [Мәтін] / А. Рысбекұлы // Семей таны. - 2011. - 16 ақпан. - Б. 9.